

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Генерального штабу –
Головнокомандувач Збройних Сил України
генерал-полковник

В.М.МУЖЕНКО

“ ____ ” _____ 2015 року

**Тимчасова інструкція
щодо організації психологічного супроводження та психологічного
відновлення військовослужбовців**

Київ-2015

Дана Тимчасова інструкція передбачає впровадження у військах (силах) триступеневої системи роботи щодо організації психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців, оптимізації їх морально-психологічного стану, підвищення рівня психологічної готовності до виконання завдань за призначенням та надання додаткової психологічної допомоги особам, які мають первинні ознаки посттравматичного стресового розладу, гострого стресу та кризового психоемоційного стану (перед убуттям в район виконання завдань за призначенням, під час виконання завдань та після повернення).

Заходи психологічного супроводження військово-професійної діяльності військовослужбовців перед убуттям в район виконання завдань за призначенням

Проводять офіцери-психологи та психологи працівники ЗС України військових частин, офіцери по роботі з особовим складом, командири підрозділів. У разі потреби залучаються військові психологи зі складу позаштатних груп психологічного забезпечення.

Заходи психологічного супроводження на даному етапі включають в себе:

- *психологічний та психофізіологічний відбір* (з метою визначення рівня підготовки, стресостійкості та особливостей індивідуального реагування на бойовий стрес; окрім того, необхідно зосередити увагу на виявленні випадків розладів психіки та поведінки у минулому, з'ясуванні інформації про зловживання алкоголем та іншими психоактивними речовинами, проведенні аналізів на вживання наркотичних речовин);

- *психологічну діагностику* актуального психоемоційного та морально-психологічного стану військовослужбовців, на основі якого визначаються напрямки подальшої психологічної роботи, формується група посиленої психологічної уваги, розробляються рекомендації з індивідуальної роботи;

- *психологічну підготовку* (за напрямком підготовки кожної військової спеціальності (паралельно у системі бойової та спеціальної підготовки); проведення психологічних тренінгів щодо згуртування військового колективу, створення команди; навчання автогенним способам психологічної підтримки (самодопомоги), прийомам самоконтролю та саморегуляції психоемоційного стану; навчання військовослужбовців розпізнанню психічних розладів; навчання прийомам першої психологічної допомоги; психологічне інформування особового складу про можливі психологічні наслідки бойової діяльності та шляхи їх подолання);

- *ідеомоторне тренування* (спеціальна підготовка і мотивація до бойової діяльності) передбачає мисленнєве програвання правильних функціональних дій при вирішенні поставлених завдань (це дає можливість формувати стійкий стереотип правильних дій, який повинен фіксуватися на підсвідомому рівні, що

характеризується автоматизмом виконання визначених дій як самостійно, так і у командних діях);

- *психологічну допомогу* (психологічна консультація, допомога в подоланні пригнічених емоційних станів та в переживанні життєвих труднощів);

- *формування та підтримання у особового складу соціально-психологічних установок* щодо необхідності виконання завдань;

- *перевірка психологічної готовності до виконання завдань за призначенням.*

Заходи психологічного супроводження військово-професійної діяльності військовослужбовців під час виконання завдань за призначенням

Проводять офіцери-психологи та офіцери структур по роботі з особовим складом військових частин та органів військового управління, командири підрозділів, військові психологи зі складу позаштатних груп психологічного забезпечення; у разі потреби та відповідної можливості можуть залучатися представники громадських та волонтерських психологічних організацій та представники духовенства.

Заходи психологічного супроводження під час виконання завдань за призначенням включають в себе:

- *проведення заходів щодо адаптації* до конкретних умов та особливостей службово-бойової діяльності особового складу підрозділу;

- *діагностику наявності, виду й рівня психічного розладу у військовослужбовців;*

- *відновлення порушених (втрачених) психічних функцій* військовослужбовців до рівня, що дозволяє їм виконувати бойові завдання;

- *корекцію самосвідомості, самооцінки, самопочуття й бойової мотивації* військовослужбовців, які одержали психічні розлади, фізичні каліцтва;

- *профілактику розвитку бойових психічних травм* (заходи скринінгу і моніторингу психологічного та соматичного стану військовослужбовців, забезпечення доступу як до безпосередньої психологічної допомоги (індивідуальне або групове консультування), так і дистанційної (телефонне консультування); особи, у яких виявляються гострі реакції на стрес, мають терміново отримувати невідкладну психологічну допомогу, з метою профілактики хронізації стресового розладу);

- *пропозиції щодо евакуації військовослужбовців із районів виконання завдань за призначенням* (у разі: неспроможності військовослужбовця виконувати функціональні обов'язки; неадекватної оцінки оточення, відсутності контакту; деморалізуючого впливу військовослужбовця на оточуючих; загрози з його боку для інших військовослужбовців);

- вивчення соціально-психологічного клімату малих груп військових підрозділів (опитування в індивідуальній або груповій формі, спостереження);

- встановлення фактів (ознак) колективних форм страху та паніки, (виявлення фактів поширення занепадницьких настроїв та боротьби з ними, перешкоджання поширенню чуток в бойовій обстановці тощо);

- встановлення інформації щодо психотравмуючих факторів службової діяльності (опис службово-бойової діяльності підрозділів; опис екстремальних умов виконання завдань служби (ситуації загрози життю); опис травматичних подій (коли військовослужбовець був учасником, свідком подій, які включають смерть, загрозу смерті з серйозними ушкодженнями, загрозу особистої фізичної цілісності або інших людей: загибель, поранення, травмування, полон);

- організацію проведення командирами низової ланки постійних тренувань військовослужбовців з метою формування навичок виконання типових та нетипових бойових завдань, в результаті чого будуть вироблені необхідні психологічні якості;

- формування бойового налаштування як на підготовчих стадіях до виконання бойових завдань, так і безпосередньо перед їх виконанням, а також після завершення;

- надання рекомендацій щодо ефективного поновлення фізичних сил військовослужбовців завдяки достатньому рівню відпочинку і харчування; особливу увагу слід приділяти гігієні сну;

- підготовка пропозицій та рекомендацій щодо недопущення вживання особовим складом алкоголю та наркотичних речовин;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцю (організація роботи груп психологічної підтримки та тренінгових груп);

- ведення щоденника психологічного спостереження (з метою забезпечення можливості в подальшому об'єктивно відновити особливості виконання завдань у районах виконання завдань за призначенням та поведінки кожного військовослужбовця; безперервної фіксації всіх ознак девіантної поведінки, симптомів негативних психоемоційних станів військовослужбовців та результати надання їм психологічної й медичної допомоги; фіксації ознак, причин психотравмуючих факторів; встановлення соціально-психологічної структури малої групи військового підрозділу; обліку бойових психічних травм; узагальнення даних для встановлення психогенних втрат та психологічного прогнозування, надання рекомендацій командирам (начальникам) тощо (див. додаток 3);

- надання рекомендацій командирам (начальникам) щодо можливостей оптимізації організації повсякденної діяльності, використання підрозділів та військовослужбовців на підставі даних про їх морально-психологічний стан, психологічну готовність до дій.

Заходи психологічного супроводження військово-професійної діяльності військовослужбовців після повернення з району виконання завдань за призначенням

Проводять офіцери-психологи та офіцери структур по роботі з особовим складом військових частин, командири підрозділів, військові психологи зі складу позаштатних груп психологічного забезпечення (алгоритм та основні форми роботи позаштатної групи психологічного забезпечення з особовим складом військової частини, що виведена на відновлення боєготовності викладені в додатку 2); у разі потреби та відповідної можливості можуть залучатися представники громадських та волонтерських психологічних організацій та представники духовенства).

Заходи психологічного супроводження на даному етапі включають в себе:

- *психологічну діагностику* актуального психоемоційного та морально-психологічного стану військовослужбовців, на основі якого визначаються напрямки подальшої психологічної роботи, розробляються рекомендації з індивідуальної роботи, формується група посиленої психологічної уваги (особлива увага приділяється виявленню ознак посттравматичного стресового розладу);

- *психопрофілактику* (психологічне інформування, психологічна та соціально-психологічна підтримка військовослужбовця і членів його сім'ї, використання спеціалізованих психологічних методів, що прискорять відновлення);

- *психокорекцію* (у випадку виникнення у військовослужбовця певних відхилень у психоемоційному стані, поведінці, а при прояві стійких психологічних труднощів – психотерапевтична допомога);

- *психологічну допомогу* (робота з групою посиленої психологічної уваги, психологічна підтримка, робота з членами сімей);

- *розробку рекомендацій командирам* щодо оптимізації питань службової діяльності з метою зменшення чи послаблення дії факторів, що негативно впливають на психіку військовослужбовців;

- *організацію належного відпочинку, дозвілля;*

- *перевірку психологічної готовності до подальшого виконання завдань за призначенням* (вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах; проведення заходів поглибленого психологічного вивчення з метою порівняння з результатами психодіагностики перед убуттям до районів виконання завдань за призначенням; індивідуальна бесіда щодо встановлення дії стрес факторів, посттравматичного синдрому, негативного психоемоційного стану; встановлення групи посиленої психологічної уваги;

- *психологічну реабілітацію;*

- визначення рівня соціальної, трудової та сімейної адаптації, обов'язкові періодичні профілактичні медичні огляди, комплексне забезпечення засобами реабілітації та лікування.

Заходи психологічного відновлення військовослужбовців після виконання завдань за призначенням (бойових дій)

Психологічне відновлення військовослужбовців – це комплекс заходів, що надається військовослужбовцям в період прибуття до пункту постійної дислокації військової частини після виконання завдань за призначенням із зони бойових дій та перед відбуттям їх у відпустку.

Метою проведення заходів з психологічного відновлення військовослужбовців після виконання завдань за призначенням (бойових дій) є:

1. Комплексне використання ресурсів органів військового управління, командувань військових частин, медичної та психологічної служб Збройних Сил України, державних, релігійних, громадських та волонтерських організацій для запобігання негативних соціальних, медичних та психологічних наслідків після перебування військовослужбовців в зоні бойових дій.

2. Психологічна просвіта командного складу військових частин щодо першочергових та подальших заходів щодо подолання наслідків реактивних психічних станів та стресових розладів, що були спричинені безпосередньою участю у бойових діях.

3. Інформування військовослужбовців та членів їх сімей про особливості адаптації до умов мирного життя та можливостей психологічної, медичної та соціальної підтримки у разі необхідності після виконання завдань за призначенням (бойових дій).

4. Первинна психологічна допомога та відновлення можливостей військовослужбовців до подальшого виконання завдань за призначенням та мирного життя, освоєння ними методів самодопомоги.

5. Виявлення осіб, що за своїми медичними, психічними та психологічними даними не можуть (обмежено можуть) продовжити службу у Збройних Силах України.

Зміст основних заходів психологічного відновлення:

З метою організації відновлення військовослужбовців після виконання завдань за призначенням (бойових дій) керівником органу військового управління, якому підпорядковується військова частина (зведений підрозділ), (у разі якщо до участі у бойових діях залучалася військова частина), командиром військової частини (у разі участі одного з підрозділів військової частини (зведених підрозділів) у бойових діях), або спільно з начальником штабу у взаємодії з медичною службою, службами тилу, військовою службою правопорядку, офіцерами структур по роботі з особовим складом, органами

державної влади та місцевого самоврядування (див. додаток 1) складається План заходів військової частини, який включає:

- підготовку місць проживання та відновлення (для надання першої психологічної допомоги, рекреації тощо) особового складу;
- фінансове (розрахунок заборгованостей, підготовка довідкового матеріалу) та тилове забезпечення військовослужбовців (складання збагаченого вітамінами меню, створення майнового резерву, чиста білизна, підготовка лазні);
- проведення урочистої зустрічі (проводів) підрозділів (військовослужбовців), що приймали участь в АТО:
 - підготовка вітальних плакатів, цінних подарунків;
 - координація залучення представників органів влади, релігійних об'єднань (залучати представників різних конфесій та деномінацій), представників громадськості, дітей, родичів військовослужбовців тощо для проведення урочистих та поминальних заходів;
 - вшанування та нагородження військовослужбовців, що відзначились, та загиблих під час виконання бойових завдань;
 - залучення для ведення урочистих заходів військовослужбовців та цивільних осіб, що можуть емоційно та дохідливо довести значущість досягнень тих, хто повернувся, надихнути на нові звершення;
 - медичний огляд військовослужбовців з залученням психологів та складання списку військовослужбовців для надання поглибленої медичної, наркологічної, психологічної допомоги;
 - надання психологічної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей, забезпечення необхідними друкованими матеріалами з інформацією про місця консультування з питань правового, соціального, медичного та психологічного забезпечення;
 - розробка та проведення психологічних тренінгів: особистісних (визначення потенційних можливостей, планування особистісного та професійного зростання); реабілітаційно-відновлювальних (зняття хронічної втоми, подолання стресових та депресивних станів); програмно-навчальних (проведення функціонально-психологічного кастингу, психодіагностика потенційно-індивідуальних можливостей організму, навчання здійснення заходів психологічної підготовки особистості до поведінки у складних ситуаціях бойової діяльності);
 - організація та проведення щоденного консультування з питань правового та соціального забезпечення військовослужбовців, підготовка та видача довідок про участь в антитерористичній операції та роз'яснення порядку отримання (за необхідності) інших документів необхідних для вирішення соціально-побутових та внутрішньо родинних питань та проблем життєдіяльності;

- конкретний порядок та алгоритм забезпечення взаємодії з громадськими та волонтерськими організаціями для допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей.

Крім того, для підтримки військовослужбовців:
необхідно активно залучати їх родини, дітей та близьких;
обов'язкове дотримання розпорядку дня та планового фізичного навантаження.

Результатом реалізації заходів психологічного відновлення буде поліпшення фізичного, психічного та особистісного функціонування військовослужбовців, а також покращення морально-психологічного клімату у військових колективах, родинх військовослужбовців і в суспільстві загалом.

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Головного управління по роботі з особовим складом
Збройних Сил України
полковник

О.М.ГОЛОДНЮК

Типовий план
заходів з організації відновлення військовослужбовців після виконання завдань за призначенням (бойових дій)

№ з/п	Заходи	Термін виконання	Відповідальний	Примітка
	Підготовчий період			
1.	Визначення відповідальних за дотриманням заходів з забезпечення особового складу: фінансового продовольчого майнового медичного психологічного соціального правового			
2.	Залучення органів влади, громадських та волонтерських організацій для покращення продовольчого та майнового забезпечення, створення фонду подарунків			
3.	Підготовка плакатів для зустрічі, друк інформаційних матеріалів, пам'яток з питань правового, соціального та психологічного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей			
4.	Організація попередніх консультативних зустрічей з родинами військовослужбовців (із залученням представників влади, жіночих рад, психологів, юристів, соціальних працівників тощо)			
5.	Інструкторсько-методичне заняття зі штатними та			

	залученими психологами щодо особливостей психологічного відновлення особового складу після виконання завдань за призначенням (бойових дій), розподіл психологів за підрозділами			
6.	Підготовка приміщень до прийому особового складу			
7.	Основний період відновлення особового складу			
8.	Урочиста зустріч підрозділів (військовослужбовців), що приймали участь в АТО (за окремим сценарієм)			
9.	Відпочинок особового складу, лазня			
10.	Урочиста вечеря за присутністю командування військової частини та почесних гостей			
11.	Інструкторсько-методичне заняття з керівним складом, що прибув після виконання завдань за призначенням (бойових дій), щодо організації відновлення підпорядкованого їм особового складу			
12.	Медичний огляд (за підрозділами)			
13.	Контроль за виконанням розпорядку дня			
14.	Заходи по обслуговуванню техніки, здачі озброєння			
15.	Отримання грошового забезпечення, вирішення майнових питань			
16.	Консультація із залученням юристів, соціальних працівників та психологів щодо інформування про вирішення проблемних питань з адаптації до мирних умов життя тощо			
17.	Організація надання медичної (наркологічної, психіатричної) допомоги			
18.	Індивідуальне консультування військовослужбовців з психологічної (психотерапевтичної) та соціальної			

	тематики			
19.	Робота психологів та соціальних працівників з покращення соціально-психологічного клімату за розподіленими підрозділами, проведення соціально-психологічних досліджень			
20.	Завершальний період			
21.	Урочисті проводи у відпустку підрозділів (військовослужбовців), що приймали участь в АТО (за окремим сценарієм)			
22.	Узагальнення даних щодо морально-психологічного клімату у підрозділах, формування списку групи посиленої психологічної уваги, надання пропозицій командуванню та командирам підрозділів щодо покращення роботи, підготовка змін до плану бойової підготовки особового складу з врахуванням отриманого досвіду та рівня підготовки підрозділів (військовослужбовців)			

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України
полковник

О.М.ГОЛОДНЮК

АЛГОРИТМ
роботи позаштатної групи психологічного забезпечення з особовим
складом військової частини, що виведена з АТО на відновлення
боєготовності

1. Провести робочу нараду з керівним складом військової частини, на якій виявити основні проблемні питання та запити особового складу.
2. Скласти проект плану роботи з подальшою його корекцією в ході виявлення проблематики.
3. Розподілити зону відповідальності в позаштатній групі, оцінити реальні можливості виконання плану, що намічено для роботи.
4. Визначити та за необхідності залучити до роботи можливі ресурси для підтримки, як у військовій частині, так і поза її межами.
5. Організувати роботу.
6. Підвести підсумки роботи. Визначити можливі перспективи співпраці з керівним складом військової частини у подальшому.

Організовувати та проводити психологічну роботу з особовим складом військових части обов'язково по вертикалі:

спочатку з керівним складом, командирами підрозділів та з офіцерами по роботі з особовим складом;

головними сержантами, командирами відділень, військовослужбовцями військової служби за контрактом (військовозобов'язаними).

Щодня після закінчення роботи проводити робочі наради зі складом групи, на які залучати керівний склад військової частини (підрозділу).

Основні форми роботи з особовим складом

1. Діагностика:
 соціально-побутових проблем;
 визначення рівня психоемоційного стану (ознак та рівня бойового стресу чи ПТСР, депресивні стани).
2. Проведення тренінгів психофізичної регуляції:
 психологічна просвіта щодо виходу з гострих кризових станів та ситуацій;
 перша психологічна допомога під час бойових дій (військовослужбовцями, які перебувають у стані шоку, стресу, ступору);
 формування у особового складу навичок самопомоги, взаємодопомоги для зниження посттравматичних факторів;
 профілактика психотравматичних стресових розладів (ПТСР).
3. Організація роботи груп командирів підрозділів, офіцерів по роботі з особовим складом, проведення інструкторсько-методичних занять з метою

навчання їх навичкам надання психологічної допомоги, виявлення та подальшої психологічної підтримки військовослужбовців, у яких виявляються ознаки бойового стресу чи ПТСР.

4. Індивідуальна терапевтична робота з особовим складом за напрямком попередження розвитку ПТСР.

5. За необхідності проведення тематичних терапевтичних груп (наприклад, вихід з депресії, подолання панічних атак, робота з флешбеками, тривожними розладами тощо).

6. Робота з керівним складом: аналіз діяльності за напрямком психологічного забезпечення, надання рекомендацій з організації роботи з особовим складом.

7. Залучення керівного складу військової частини та підрозділів до самостійного проведення заходів з відновлення боєготовності особового складу.

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Головного управління по роботі з особовим складом
Збройних Сил України
полковник

О.М.ГОЛОДНЮК

**Рекомендації щодо порядку та змісту заповнення щоденника
психологічного спостереження
(робочого блокнота офіцера-психолога)**

Щоденник психологічного спостереження (робочий блокнот офіцера-психолога) ведеться офіцерами-психологами, психологами позаштатних груп психологічного забезпечення, заступниками командирів підрозділів по роботі з особовим складом.

Категорично заборонено при здійсненні записів ідентифікувати особу військовослужбовця, вказувати позивні, посади, військове звання, повне прізвище, ім'я та по батькові, бойовий та чисельний склад підрозділу, демонструвати записи військовослужбовцям та здійснювати записи з візуальним доступом до них третіх осіб; демонструвати (розкривати) записи будь-кому (включаючи командирів і начальників), *окрім випадків* виявлення ознак асоціальної поведінки (ознак злочинів), загрози життю або здоров'ю як конкретного військовослужбовця так і інших осіб (особисті дані про військовослужбовця повинні бути закодовані).

У якості щоденника може використовуватись будь-який блокнот (зошит) формату А-5, при цьому на жодній сторінці не ідентифікувати його належність (не повинно бути ніяких бірок, підпису про належність щоденника тощо). Щоденник рекомендовано використовувати протягом всього періоду виконання завдань за призначенням.

Всі записи здійснювати у хронологічній послідовності, щоденно (тоді, коли дозволяє обстановка). Допускати більше скорочень та аббревіатур, але без вказування відомостей про підрозділ, його бойовий і чисельний склад.

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Головного управління по роботі з особовим складом
Збройних Сил України
полковник

О.М.ГОЛОДНЮК

**Анкета збору травматичного матеріалу
(проводиться через 3 місяці після повернення з району виконання завдань)**

Шановний друже! Перевірте, будь-ласка, Вашу сьогоднішню реакцію на стресові події. Перечитайте, будь-ласка, наведені нижче реакції, які іноді проявляються після травматичних подій. Ця анкета описує Ваші реакції на травматичні події, що сталися не дуже давно. Вкажіть, будь-ласка, на реакції, які за останній тиждень проявлялися щонайменше двічі. Якщо так, поставте “+”, якщо ні “-”.

№ з/п	Реакції	Так “+”	Ні “-”
1.	Тривожні думки, спогади про події, що з’являються всупереч вашій волі		
2.	Неспокійні кошмарні сни, пов’язані з подією		
3.	Поведінка і відчуття, ніби щось страшне має статися знову		
4.	Підвищена пильність щодо потенційної небезпеки, своєї чи інших		
5.	Коли ви згадуєте про подію, в тілі з’являються якісь відчуття (запах, біль, дискомфорт тощо)		
6.	Тілесні реакції, наприклад, прискорене серцебиття, враження, що в животі щось перевертається, посилене потовиділення, запаморочення тощо під час спогадів про подію		
7.	Важко засинати, прокидаєшся вночі		
8.	Дратівливість, вибухи гніву		
9.	Важко сконцентруватися		
10.	Здрігання, коли трапляється щось неочікуване		

Підрозділ _____

1. ПІБ _____

2. Вік _____

3. Звання _____

4. Контракт/мобілізований/доброволець

5. Час перебування в АТО _____

6. Час після травмуючої події _____

7. Чи була у вас контузія або струс головного мозку (симптоми після вибуху –втрата свідомості, слабкість, головний біль, нудота, інколи блювота).

8. Вкажіть конкретно, які фізичні дискомфортні відчуття вас турбують (шум у вухах, головний біль, запаморочення, серцебиття, нудота, діарея, закрепи, біль у шлунку, біль у спині, фізична слабкість, часті інфекційні захворювання тощо).

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Головного управління по роботі з особовим складом
Збройних Сил України
полковник

О.М.ГОЛОДНЮК

Рекомендації щодо обліку опитаних військовослужбовців на предмет збору травматичного матеріалу

Заповнюється наступна інформація: частина/підрозділ, кількість особового складу у підрозділі, кількість опитаних, дата опитування. Прізвище того, хто здійснив опитування.

№	ПІБ	Вік	Звання	Статус	АТО	Час	Кон-я	ПР	А	Бали	Бали2
1	Петренко І.В.	42	сержант	Д	8	7	МК	4		8	4
2	Іванов М.К.	22	солдат	М	4	2	–	–	–	3	2
3											
4											
5											

Інструкція для заповнення таблиці:

1. **№** – номер за порядком.
2. **ПІБ** – вказати прізвище та ініціали опитуваного.
3. **Звання** опитуваного.
4. **Вік** – вказати вік опитуваного.
5. **Статус** – літери: **К** – контракт/**М** – мобілізований/**Д** – доброволець.
6. **АТО** – вказати час перебування в зоні бойових дій (скільки місяців, рахуючи з першого дня, враховуючи період відновлення).
7. **Час** – вказуємо, скільки місяців пройшло після події, яку опитуваний вважає найбільш травмівною. Якщо таких подій було кілька, зазначаємо, скільки місяців пройшло після першої травмівної події.
8. **Кон-я** – літери: **К** (контузія) або **СМ** (струс мозку), якщо контузія чи струс мозку були зафіксовані медичним працівниками. **МК** або **МСМ**, якщо зазначені розлади не були зафіксовані, але спостерігалися симптоми
9. **ПР** – психосоматичні розлади – вказуємо кількість симптомів зазначених опитуваним (наприклад, 1. Якщо дискомфортних відчуттів немає –).
10. **А** – вживання алкоголю. Запитуємо індивідуально у командира підрозділу, чи є серед особового складу такі, що з якихось причин не вживають алкоголь. Проти прізвищ цих людей ставимо –
11. Загальна кількість + (відповідь на запитання анкети).
12. Кількість + (відповіді на запитання анкети 4, 5, 6, 7, 8, 10 номерів).